

Mukayeseli Tarih Araştırmalarında Karahanlı Dönemi Kitabelerinin ve Sikkelerinin Önemi

Kayrat Belek*

Giriş

Bir milletin sosyal ve ekonomik özelliklerinin ortaya konmasında ve araştırılmasında komşu yöre halkı ile olan münasebetlerin ve ortak tarih bağının önemli bir yer tuttuğu görülür. Bu çalışmalar aynı zamanda ortak yönlerin tespitine imkân sağlar. Bu çerçevede Kırgızistan coğrafyasının Orta Çağlardaki Türk boylarının, özellikle Karahanlıların kültür ve tarihinin incelenmesi açısından büyük önem taşıdığı bilinir.

Orhun Yazıtlarında Türk hâkimiyet anlayışındaki hükümdarda, Tanrı'nın bahşettiği bazı vasıfların olması gerektiği kabul edilirdi. Buna göre Türk hükümdarlarına yönetme yetkisi Tanrı tarafından ve ilahi lütuf olarak bağışlandığı yönünde bilgilere oldukça teferruatlı yer verildiği görülür¹. Yani hükümdar Tanrı'nın irade ettiği kendisine kut (devlet, talih, baht) ve uluğ verdiği için "hükümdar" olduğu belirtilir. Bu hâkimiyet anlayışının yüzyıllar boyunca Türk devlet yönetiminin ve kimliğinin korunmasında temel unsur olarak alındığı aşikârdır².

Oysa Orta Çağlarda İslamiyetin Merkezî Asya'da yayılması ve kabul edilmeye başlamasıyla Türk toplulukları da İslam medeniyetinin bir parçasını oluşturmuşlardır. Hatta daha sonra Türk toplulukları tarafından meydana gelen ilk müslüman Türk Devletleri İslam medeniyetinin koruyu

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN, kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com
ORCID: 0000-0003- 0495-9182 DOI: 10.37879/9789751749987.2022.22

1 R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 66.

R. Genç, *age.*, s. 68 2

cuları olarak Türk-İslam medeniyeti merkezini ortaya çıkarmışlardır³. Bu bağlamda konar-göçerler tarafından önceden kullanılmamış yazılarının yerine de Arap harfli yazılı kaynaklar ve yazıtlar da görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türkler tarafından Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslami mutevalı dinî metinler, hadisler ve edebî eserler bu dönemlerde Türkçe olarak tercüme edilerek halka sunulmuştur⁴.

Ayrıca Karahanlı Dönemi'ne ait sikkelerin ve geleneksel kültür yazıtlarının incelenmesi göçebe Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal hayat tarzını yansıtması bakımından önemli bir yer tutar. Dolayısıyla arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntılar, epigrafik ve numizmatik veriler, tarihî kaynaklar, Karahanlılara ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Karahanlı Dönemi Türk-İslam kitabeleri ve sikkelerinde yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Kur'an-ı Kerim'den seçtikleri ayetler ve hadis-i şeriflerden aldıkları bazı ilintiler işlendikten sonra ait olduğu şahsiyet ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Dolayısıyla Türk-İslam kitabelerinin muhtevası ana hatlarıyla aşağıdaki gibi görmek mümkündür:

Türk-İslam Kitabeleri İçerikleri:

1. Bi'smi'l-Lahi'r-rahman'r-rahîm
2. Kur'an-ı Kerim'den seçtikleri ayetler...
3. Hadhâ kabru...
4. şahsiyet ismi
5. du'a....
6. Allah ona rahmet etsin
7. sene, gün ve ay ismi

Türk-İslam Sikkelerinin İçerikleri:

Ön yüzü:

- a. Kelime-i şehâdet

3 E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 7. Basın, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, İstanbul, 2000, s. 28, 40-42.

4 C. Alyılmaz, "Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine", *Turkish Studies, International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, s.187.

- b. Bi'smi'l-Lah durûbe hadhâ'l-dirhem (veya fülûs)
- c. Hakimiyet simgesi (yabani yırtıcı kuş veya yırtıcı hayvan tasvirinden meydana gelen “ongun”)

Arka yüzü:

- a. Allâh
- b. Muhammedun Resüllâh
- c. Halife lakapları
- d. Hükümdarın şahsi bilgileri
- e. Kur'an-ı Kerim'den seçtikleri ayetler

Karahanlı Dönemi Türk-İslam kitabeleri ve sikkelerinin muhtevası genel itibariyle yukarıda ele aldığımız gibi görülebilir. Ancak çok nadir de olsa bazı kitabelerden ve sikkelerden İslamiyet öncesi konar-göçerlerin hâkimiyet anlayışlarını yansıtan eski Türkçe metinler ve boy damgaları da mevcuttur. Halbuki Türkler İslamiyeti kabul etmeleriyle tamamen eski anlayışlarından vazgeçmemişler ve hatta Arap alfabeleriyle kayalara, mezar kitebelerine, cami ve mescit kapılarına, örtülere ve süslü eşyalara eski Türkçe isimleri veya Tanrı inancıyla yazılmış kelimeleri işlemişlerdir.

I. Kitabeler

Karahanlı Dönemi Türk-İslam Kitabeleri:

Kırgızistan'ın güney taraflarındaki “Özkent” şehri ve civarlarından 19 kitabe, Oş şehri ve civarı 20 kitabe, “Sahaba- Mazar” 100 kitabe, Celal-Abad bölgesinden “Şah-Fadıl” türbesi ve “Safed- Bulan” 20 kitabe, “İdris Peygamber” (Çatkal kasabası) 1 kitabe incelemeye alınmıştır⁵. Dolayısıyla anılan kitabelerin çoğunu Arapça içerikli yazılmıştır.

Yerel rivayetlere göre öncelikle bölgeye gelip şehit düşen sahabelere dikilen mezar taşları, daha sonra dini ve sosyal hayatın her alanında yer almıştır. Bu vesile ile Karahanlı hükümdarlarına da dikilen kitabeler yanında dönemin önde gelen din adamlarına ve ilm-i ulemaya da ithafen kazılan kitabeleri rastlayabiliriz. Bu kitabelerin çoğunu dini içerikli olup, Kuran-ı Kerimden seçtikleri ayetleri, Hz. Muhammed'e ait sözleri (hadis-i şerifleri), İslamî inanışla ilintili sözleri ve adları camilerin, mescitlerin, minberlerin, evlerin giriş kapılarına, örtülerine, türbelerin süslemelerine, meskûkâtta, süs ve kullanım her türlü eşyalarına işlemişlerdir⁶.

5 Anılan bölgede yüzlerce kitabe bulunmaktadır. Ancak onlar Çagatay, Temürlülük ve diğer yeni ve yakınçağ dönemlerine göre sınıflandırılmaktadır.

6 C. Alyılmaz, agm., s. 187. Ç. Cumagulov, *Epigrafiika Kırgızii*, Vıpusk 1, İzdatel'stvo

Bu bağlamda “Özkent” şehrindeki “Nişaburlu Şeyhlerin” kitabeleri ve onların Karahanlıların sosyo-kültürel hayatındaki yeri değerlendirilmiştir. Oysa “Nişaburlu Şeyhleri” Karahanlıların başkentlerinden biri olan Özkent şehrinde müftülük görevlerini nesilden nesile devam ettiren ve bazı dönemlerde Karahanlı hükümdarlarının “Hakan al-maşarik ve-s-Sin” unvanıyla kendilerini hükümdarlar kadar eşit hisseterek “Müfti eş-Şark ve-s-Sin” gibi adladıklarını kitabe muhtevasından görebiliyoruz⁷.

“Sahaba-Mazar” ve “Safed-Bulan” mezarlığındaki kitabeler de genel itibariyle değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Burada önemli “Şah-Fadıl” türbesi ve bu türbenin de Karahanlı hükümdarlarından “Seyf-i Devlet Malikan İlik Muhammed b. Nasr’a” ait olduğu tesbit edilmiştir⁸.

Diğer bir kitabe “İdris Peygamber” türbesi olarak bilinen mezarlıktan “Bî Ali b. Nasır Hacib Türk Sbicâbi” mezar taşı bulunmuştur (Resim 1). Anılan kitabe Karahanlı saray teşkilatında hükümdar ve vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi “hâcibler” olduğu dikkati çeker.

“Nâsr el-Hâcib et-Türk” Kitabesi

Transkripsiyonu:

Hazâ râhile
Bî ‘Ali bin Nâsr
el-Hâcib et-Türk
es-Sbicâbi
nevera’llâhu kabrehû
gefere’llâhu leh ve-l-velideyhi

Orijinal Metni:

هذا رآله
 بى على بن ناصر
 الحاجب الترك
 السبجى
 نور الله قبره
 غفر الله له ولو الديه

Kitabenin Tercümesi: “Bu ölen Bî ‘Ali b. Nâsr el-Hâcib et-Türk es-Sbicâbî. Allah kabrini nurlandırın. Allah onu ve anne babasını yarlıgasın, bağışlasın!”

Resim 1: *Nâsr el-Hâcib et-Türk Kitabesi*

Akademiya Nauk Kir. SSR, Frunze 1963.

7 V. N. Nastiç, “Arbskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana”, *Kirgiziya Pri Karahanidah*, Frunze 1983, s. 203-234.

8 V. N. Nastiç, B. D. Koçnev, “K Atributsii Mavzoleya Şah-Fazil”, *Epigrafika Vostoka*, Vıpusk 24, Leningrad 1988, s. 68-77.

Yorumlar:

“Bî ‘Ali” بى على ‘Ali isminden önce gelen بى Bî tanımlaması aslında “Ebu” şeklinde yazılması gerekiyordu (“bin” بن de olabilir). Ancak diğer Karahanlı Dönemi kitabelerinde buna benzer “Bû ...” veya Bî Y’alâ بى يعلى isimlerinin geçmesi sebebiyle okunmakta olan ismi yanlış görmek mümkün de değil. “Nâsr bu kitabedeki merhumun الاسبيجابى el-Hâcib et-Türk es-Sbicâbi baba adıdır. Bu cümledeki ismin künyesi olan “İsbicâb” şehri السبيجابى bu şekilde yazılmıştır. Tarihi kaynaklarda bu yer adının Arapça yazılış şekli الاسبيجاب “el- Esbicâb” veya الاسفجاب “el-İsficâb” olarak da verilmiştir. Fakat bu kitabedeki “es- Sbicâbi” isminin bu türdeki yazılış şeklini Karahanlı sikkelerinden de rastlarız⁹.

Balasagun Kitabeleri:

Kırgızistan’ın kuzeyinin çeşitli bölgelerinden getirilip, “Burana” adıyla bilinen açık hava müzesinde başta Karahanlı Dönemi kitabeleri olmak üzere farklı dönemlere ait mezar taşları bulunmaktadır¹⁰. Burada daha çok “Balasagunlu” nisbesini taşıyan Karahanlı ilim adamlarının kitabeleri ve ayrıca yeni bulunan kitabelerden Kethüda’ya ait kitabedir (Resim 2):

Transkripsiyonu:

*Hadhâ kabr Emir Kaşutbeg
bin Emir Ecell Kedhüdâi
İnanç Beg nevvera’ llâhu
madcaahu nevvera’ llâhu.*

Orijinal Metni:

هذا قبر امير قفتونيك
بن امير اجل كد خدای
اينانچ بك نور الله
مضجعه نور الله

Kitabenin Tercümesi: “Bu kabir Emir Kaşutbeg bin Emir Ecell Kethüda İnanç Beg. Allah yattığı yeri nurlandırсын! Allah rahmet etsin!”

Resim 2: Kethüda Kitabesi

9 V.G. Koşev, “Novie Numizmatičeskie Materialy-İstočnik dlya Utočneniya İstorii Karahanidskogo Kaganata”, Etnosotsyal’nie I Etnokul’turnie Protsessi v Tsentral’noy Azii: İstoriya I Sovremennost’. Bişkek: “İlim”, 2010, s. 123-124.

10 K. Tabaldiyev, K. Belek, *Pamyatniki Pis’mennosti na Kamne Kirgızstana, (Svod Pamyatnikov Pis’mennosti na Kamne)*, İzdatel’stvo “Uçkun”, Bişkek 2008, s. 125-185. Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgızii, Vıpusk 2, İzdatel’stvo Akademiya Nauk Kir. SSR, Frunze 1982. Nastiç, V.N. Arabskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana. Kirgızıya Pri Karahanidah. Frunze 1983, s. 203- 234*

Söz konusu kitabede anlaşıldığı üzere bir bölge reisi olduğu sanılan “*kethüda*” hakkında bilgi verilmektedir. Karahanlılardaki ekonomik sosyal tabakanın sınıflar hâlinde büyüdüğünü ve bunun da artık babadan oğla geçen bir meslek durumuna geldiğinin bir örneğidir. Burada *Emir Ecell Kethüda’ İnanç Bek* gibi kimseler Balasagun ve benzeri bölgelerdeki taşra idaresinde mühim rolü olan soylu idarecilerden biri olduğu görülür. “Küngöy Ala-Too” mezar taşlarının çoğunda Kuran-ı Kerim’deki Âl-i İmrân Sûresi 18. ayet ve 19. ayetin birinci cümlesi daha çok Karahanlı devlet adamlarına dikilmesi (Vezir Seydülmlük gibi) ve kitabe metinlerinde “Şafî mezhebi” tesiri olduğu görülmüştür. Bunun yanında anılan bölgeye “Kerk” (Türkmenistan) ve “Sâri” (İran) şehirlerinden gelen din adamlarının büyük rolü olduğu açıkça bellidir.

Teskey Ala-Too mezar taşları, Küngöy Ala-Too kitabelerine göre görünüm ve metin muhtevası bakımından farklıdır. Dolayısıyla “Koyarı” yazıtında hem Gök Türk yazıtı hem de Arap harfli yazıtı mevcuttur¹¹. Diğer “Ton” ve “Ceti Ögüz” kitabelerinden de Karahanlı devlet adamları adına ithafen konulmuş mezar taşlar (Hacib, Hoca vb) ve ayrıca konar-göçerlerle ilintili boy kimliklerini belirten (Kayıg, Kimak, Buka) kitabeler görülür¹². Küngöy Ala-Too ve Teskey Ala-Too kitabelerinin bir kısmında Arap harfli yazıtlar arasında boy damgaları görülmesi dikkati çeker.

Tanrı Dağları “Hakani” Yazıtları Konu Başlığında “Kızıl Car” (Oş), “Etmekçi Ali Kitabesi” (Burana), “Bitik Kara-Kaya Yazıtı” (At-Başı), “Çiyin Taş” (Ton) adlı altbaşlıklarda değerlendirmeye alınmıştır.

Alay Bölgesindeki “Kızıl-Car” (Kızıl Kaya) Yazıtı: Karahanlılar Dönemi’ndeki Arap harfli yazıtlar yanında Soğdlar tarafından kullanılmış, daha yaygın bir şekilde Uygurlar tarafından da kullanılan “Eski Uygur” harfleri de yer alıyordu. Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lûgat-it-Türk eserinde dahi eski Türklerin *-ayrıca bir yazıtı-* olduğundan bahsedilirken söz konusu eserde bu harflerin Arapça harfleriyle mukayesesi verilmiştir¹³. Soğdlar İs-

11 R. Alimov, “Tanrı Dağı Yazıtları”, *Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Konya: Kömen Yayınları, 2014, s. 262. S. E. Malov, Drevneturetskiye Nadgrobiya s Nadpisjami Basseyna r. Talas, İzvestiya AN SSSR, Otd. Gum. Nauk, No. 10, s. 799-805.

12 K. Belek, “Kırgızistan’da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları, Sempozyumu Bildirileri, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s.769.

13 Mahmut al-Kasgari, *Divan Lugat at-Türk*, Compendium of Turkic Dialects, Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Boston. Part I. 1982.

lâmiyeti kabul ettikten sonra bu yazıları kullanılmaktan vazgeçerek Arap harfleriyle yazmaya başlamışlardır. Diğer taraftan Soğdlardan Karahanlı Türklerine geçen alfabe aynı şekilde Uygurlar arasında korunmuş ve ilim âleminde “Uygur Yazısı” adını almıştır. Bunun yanında Barthold’un anlamıyla: “Müslüman metinlerini yazmak için Soğd yazısının Soğdlar tarafından kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir” ifadesi vurgulanmıştır. Ancak Karahanlı Türkleri tarafından “Uygur Yazısı” adıyla bilinen “Soğd Harfli” yazılar sikkelerde, söz konusu “Alay” ilçesindeki “Kızıl-Car Yazıtında” (Kızıl-Kaya) Müslüman yıl hesabı ve Allah adına şükranlık bildiren yazılar bulunmaktadır (Resim 3).

Kızıl-Car Yazıtı ile ilgili ilk çalışmalar Türkologlar Çetin Cumagulov ile L. Yu. Tuğuşeva’ya aittir¹⁴. Anılan araştırmacılardan Çetin Cumagulov “Epigrafika Kirgizii” (Kırgızistan Epigrafisi) adlı kitabındaki “Nadpis’ iz Alaykuu” (Alaykuu’daki Yazıt) alt başlıklı bölümünde adı geçen yazıtın L. Yu. Tuğuşeva tarafından yapılan transkripsiyonun ve Rusça çevirisini vermiştir.

Çetin Cumagulov ve L. Yu. Tuğuşeva’nın Transkripsiyonu ve Çevirisi: Transkripsiyonu: *yıl dört yüs altmış altıda men kumar aramuk (?) munı bitidim. Yıl bars yılı erdi. Beşin(n)ç ay yüz erdi tuşambet yüz erdi adı kuthug bolsun inşalla.*

Çevirisi: 466 (1061-62 yılında) men, Kumar dinlenerek (?) bunu yazdım. Bars yılı idi, beşinci ay ... idi, pazartesi (veya tuşambet), onun ismi mutlu olsun, eğer Allah kabul ederse!

دع طمتر بصر بظدر بيطن
بصر بمرز ستصم و حطد بصر
بصر بمرز بصر بصر بصر
بصر بصر بصر بصر بصر
بصر بصر بصر بصر بصر

Resim 3: Alay bölgesindeki “Kızıl-Car” yazıtı

Türkolog Ç. Cumagulov’un kitabında belirttiği üzere adı geçen yazıtın çevirisi ön karakter anlamı taşımaktadır¹⁵. Dolayısıyla metin transkripsiyonunda, çevirisinde ve metindeki hicri yılı miladi takvimine dönüştürmede

14 Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, Vıpusk 2, İzdatel’svo “İlim”, Frunze 1982, s. 33-35, 180.

15 Ç. Cumagulov, *age.*, s. 34.

yanlış anlam kaymalarına yol açmıştır. Yine, “aramuk” ismini Uygurcadaki “aram”- “dinlenmek” sözünden alarak “dinlenerek” manasında çevirilmiştir. Fakat “aramuk” kelimesinin sonundaki “-uk” ekine herhangi bir açıklamada bulunmamıştır¹⁶.

Yazıtın Tarafımızdan Okunuşu: Transkripsyonu: *"yıl dörd yüs altmış altıda men kumar aramuk muni bitidim yıl bars yılı erdi beşin ay yüz erdi duşembeğ yüz erdi kutlug bolsun İnşalla."*

Açıklaması: *"h. 466/m.1073/1074 yılında ben Kumar Aramuk bunu yazdım. Yıl Bars yılı idi. Beşinci ay yüzü idi. Duşenbeğ günü yüzü idi"¹⁷. Kutlu olsun, İn-şâ-Allah".*

Bu yazıtın önemli olan tarafı Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk eserini tamamladığı yıla denk gelmesi yanında eski Türkçe yıl hesaplarının zikredilmesidir. Burada Kaşgarlı Mahmut eserini Hicri yıl hesabına göre h. 466/1074 yılı Muharrem ayında tamamladığını ve bu yılın Türkçe yıl hesabına göre "Yılan" yılı olduğunu belirtiyor. Ancak adı geçen *Kızıl Kaya Yazıtında* ise Hicri yıl hesabı olan h. 466/1074 yıl ve Türkçe yıl hesabına göre "Bars" yılında yazıldığı dikkati çeker. Oysa bu hususlar çerçevesinde Karahanlılarda On İki Hayvanlı Türk Takvimi yıl hesaplamalarında farklılık olduğunu gösteriyor. Fakat söz konusu Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk eserindeki "Türk Takvimi" ile ilgili bilgiler kısmındaki eserin yazılış tarihleri müstensih tarafından belki de yanlışlık olmuş olabilir. Aynı zamanda Besim Atalay da buradaki karışıklığa dair bilgi vermiştir. Bu bağlamda h. 464 yılında başlatılan kitap h. 466 Muharrem ayında tamamlanmıştır (bu yıl "yılan" yılı olarak gösterilir ancak o Türkçe yıl hesabına göre hatalı olabilir. KB). Müellif burada (4)70 yılını da belirtirken "yılan" yılından sonra Türkçe "yond" yılı olacağından bahseder. Kaşgarlı Mahmud eserini dönemin Abbasi Halifesi'ne takdim ettiği yıl olarak (4)70 yılın mı belirtmiştir? Bu açıkça belli değildir. Burada belirtmek gereken önemli husus şudur (4)70 yıl tarihi Türkçe yıl hesabına göre "yond" yılı ile örtüşmesidir. Bu vesile ile şunu da belirtmek yerinde olacaktır, Osman Turan'ın "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" adlı eserindeki yıl hesaplamalarını *Kızıl Kaya Yazıtı*'ndaki Türkçe yıl hesabıyla karşılaştırdığımızda buradaki bilgiler birbirleriyle örtüşür.

16 Ç. Cumagulov, *age.*, s. 34.

17 *Duşenbeğ: Soğallarda bir hafta içerisindeki üçüncü gün.*

Resim 4: *Melik, Aram, Karaç, Yinal.*

Bu vesile ile “aram+uk” kelimesi üzerinde durulacak olursa, gerçekten Soğtçadan Uygurcaya geçmiş olan “aram” kelimesi “dinlemek” anlamını verebilir. Ancak bu kelimeye “-uk” eki eklenmesiyle “dinlenerek” anlamını veremez. Yine “aram” kelimesi Karahanlılarda ay ismi adlandırmalarında birinci ayın ismi olarak kullanılmış, yani “aram ay”¹⁸, “ikinc ay” “üçünc ay”, “dörtünc ay”, “beşinc ay” olarak devam eder. Bu bağlamda “aramuk” kişi ismi olup, Türklerdeki birinci ay ismi “aram” ve “ok” kelimelerinin birleşmesinden “aramuk” olarak adlandırılmış olabilir. Dolayısıyla “aramuk” kitabeyi yazan Kumar’ın lakab ismi veya tersine kendi ismi de olabilir. Bir diğer husus da “aram” ismi ilk Karahanlı sikkesinde de görülür (Resim 4).

“Çüy” Yöresindeki “Etmekçi Ali” Kitabesi

Karahanlılarda taşra sistemine ilişkin ayrıntılı bilgilere sahip olmamıza rağmen bu konudaki mevcut bilgileri değerlendirmek ve taşranın durumunu hiç değilse ana hatları ile ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu bağlamda taşra sisteminin önemli unsurlarından biri olarak toprak işletmesi görülür. Bu sistem Karahanlılar Dönemi'nde en iyi biçimde rayına oturduğu ileri sürülür. Karahanlı başkentlerinden biri olan Balsagun şehri civarında bulunan kitâbeler arasında hayatı boyunca emeğini bir meslek üzerinde oturtan “Etmekçi” (ekmekçi) hakkında bilgi verilmektedir (Resim 6). Anılan kitabe metninin okunması, transkripsyonu ve açıklaması aşağıda verilmiştir:

Transkripsyonu:

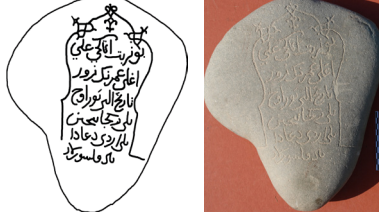
*Bu türbet Etmekçi Ali
oğlu Ömeriñ-turur.
Tarih altı yüz üç
yılı. Türkçe biçin yılı erdi. Duâ'da
yâd kılsun-lar.*

Kitâbenin Okunması:

بو تربت اتماکچی علی
اغلی عمرنک ترور
تاریح التی یوز اوچ
یلی ترکچا بیچین
یلی اردی دعادا
یاد قلسون لار

18 V. V. Radlov, *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy.* Tom Perviy, Glasniye, Çast' I, İmparatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg, 1893, s. 263. *Drevnotyurkskiy Slovar'*, Leningradskoe Ot-deleniye İzdatel'stvo "Nauka", Leningrad, 1969, s.50-51.

Açıklaması: “Bu mezar Ekmekçi Ali oğlu Ömer’indir. Tarih altı yüz üç yılında, Türkçe biçin yılı idi. Duâ’da hatırlasınlar!”

Resim 6: “Etmekçi Ali” Kitabesi: Çüy, Burana.

II. Sikkeler Kuz-Ordu Sikkesi

Karahanlılar İpek Yolu’nun geçtiği mevkide bulunması dolayısıyla doğu ile batıyı birleştiren uluslararası irtibatlarda önemli rol oynamışlardır. Bunun esaslarını Kırgızistan’da yürütülen arkeolojik kazılar ve tarihi kaynaklar göstermektedir. Orta Çağlarda Orta Asya’da Batı Gök Türk Kağanlığı (603-659), Türkeş Kağanlığı (690-739), Karluk (766-840) Dönemlerinde konar-göçerlere ait yerleşim hayat tarzı, ilk Müslüman Türk devletlerin biri olan Karahanlı Dönemi’nde (840-1212) daha etkin hale gelerek şehirler ve kışlaklardaki ekonomik hayat gelişmiştir¹⁹. Orta Çağlarda Balasagun (Burana kalıntıları) şehri tarihi kaynaklar ve numizmatik kaynaklarda Kuz-Ordu, Balasagun, Hoso-Balık veyahut Go-Balık adlarını taşımıştır. Balasagun şehri IX. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Tanrı Dağları ve Maverâünnehr’i içine kapsayan Karahanlılar Devleti’nin siyasi, iktisadi ve medeni merkezi olmuştur²⁰.

XX. yüzyılın ortalarından itibaren adı geçen şehrin bulunduğu yerde arkeolojik kazılar yürütülerek şehrin geçmiş tarihi ve sosyo-kültürel hayat düzeyi araştırılmaktadır. Elbette, Karahanlılar Devleti’nin iktisadi hayatının temelini oluşturan tarımcılık, hayvancılık, sanayi ve madencilik durumları gelişerek İpek Yolu üzerinde rabat adıyla ilk kervansarayları kurarak ticaretin gelişmesine katkıda bulundular²¹. Karahanlıların hâkim oldukları bölgelerde siyasi birliği ve güvenliği sağlamaları ekonomik durumlarının iyileşmesine ve ticaret faaliyetlerinin canlanması için hükümdarların

19 S. G. Klyaştorıny, D. G. Savinov, *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*, Santt-Peterburg, 2005.

20 O. Karayev, “Narodı Tsentral’noy Azii i Gosudarstvo Karahanidov”, *İstoriko-Kul’turne Svyazi Narodov Tsentral’noy Azii*, Ulan-Ude, 1983.

21 V. D. Goryaçeva, *Gorodskaya Kul’tura Tyurkskih Kaganatov na Tyan’-Şane (seredina VI-naçalo XIII v.)*, Bişkek 2010, s. 302.

adına bastırılan paralar devletin tüm bölgelerinde yürütülmüştür²². Bilindiği gibi, Karahanlıların başkentlerinden biri olan Kuz-Ordu darphanesi h.394/m.1003-1004 yıllarından itibaren açılmış ve daha sonra adı geçen devletin darphaneleri Barshan, Kaşkar, Oş, Özkent, Ahsikat, Şelci, Samarkant, Buhara, Şaş, Saganıyan, Belh, Kuba, El-Ordu, Uç v.b. şehirlerde açılmıştır²³. Dolayısıyla Karahanlı paralarının tarihi 382/992-yıllarından 607/1210-11 yıllarına kadar sürmüştür²⁴. Belirttiğimiz gibi, Karahanlıların başkenti olan Kuz-Ordu (Balasagun) şehrindeki darphanede ilk başta sü-lüsten (bakırdan) yapılmış parlara devletin gelişmesi ile dirhem (gümüş) ve çok az sayıda da olsa altın dinarlar bastırılmıştır. Bunlardan hareketle Karahanlıların iktisadi ve sosyo-kültürel hayatlarının aydınlığa çıkartılması yanında, Karahanlı devlet yöneticilerinin soy kütüğü ve onların taşıdıkları ungun, unvan, lakap, künyelerinin belirlenmesi bakımından değerlidir.

Söz konusu Balasagun şehri kalıntıları civarında bulunan ve örnek olarak gösterdiğimiz Karahanlı Devleti'nin ilk dönemlerine ait Kuz-Ordu sikkesinin incelenmesi ve araştırılması konusuna gelecek olursak, sikkenin ön yüzü (AV) ve arka yüzü (RV) korozyon olması nedeniyle daha çok bilgiye edinememize rağmen belli başlı bilgilere ulaşabildik (Resim: 7-8).

İncelememize tabi tutulan sikke Karahanlı hükümdarından Ahmed b. Ali (m.998-1016) adına h.395 yılında (m.1004-1005) Kuz-Ordu şehrinde yani Balasagun'da bastırılmıştır. Kara Hâkan Ahmed b. Ali'nin salatanatı döneminde Samanlılara (819-1005) son verilerek Maverâünnehir ve Fergana Karahanlıların topraklarına bağlanmıştır²⁵. Karahanlılarda devlet dini olarak İslâm sayılmaktaydı²⁶. Bu vesile ile Kuz-Ordu parasının ön yüzünde kelime-i tevhîd, onun kenarında ise Rûm Sûresi'nin 30/84, 3/4-4/5 âyetleri ve paranın kimin adına basıldığına dair bilgiler işlenmiştir. Söz konusu paranın arka yüzünde ise yine Kuran-ı Kerim'den alınan âyetler, paranın basıldığı sene ve darbhâne ismi ile sikkenin ortasında Karahanlı devlet ungunlarından olan "arслан" ve "doğan" tasvirleri yansıtılmıştır (Resim 8). Malum olduğu üzere sikkenin ön yüzü ile arka yüzünün açıklamaları şöyledir:

22 B. D. Koçnev, Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209). M.; İzdatel'skiy Dom "Sofiya", 2009.s.42-45. A. Davidoviç, "Predislovie", *Kirgiziya Pri Karahanidab*, İzd. "İlim", Frunze 1983, s. 3-9.

23 B. D. Koçnev, *age.*, s. 45. A. M. Kamışev, "Numizmatičeskiye İstoçniki", *İstoçnikovedenie Kirgızstana, İzdatel'stvo "İlim"*, Bişkek 2004. S.155-156.

24 B. D. Koçnev, *age.*, s. 44.

25 R. Genç, *age.*, s. 63-64.

26 B. D. Koçnev, *age.*, s. 13-14.

Resim-7:- Avers

Resim-8:- Revers

Sikkenin ön yüzünde: *Lillâhi. Muhammad-ur-Resûl-ullah. Ahmed bin Ali.*

Açıklaması: “Allah’a mahsus, Hz. Muhammed Allah’ın elçisidir. Ahmed bin Ali”.

Sikkenin arka yüzündeki birinci kenar kısmında: *el-mu’minun binasr ullahi, lillah-ul-emru mim-kablu va mim-ba’du va yaw mi’az-iy-yafrahu.*

Açıklaması: “...karar yetkisi eninde sonunda Allah’a aittir. Allah’ın yardımına Müslümanlar sevineceklerdir (Kuran-ı Kerim, Rûm Sûresi, 30/84, 4- 4/5)”.

Sikkenin arka yüzündeki ikinci kenar kısmında: *Bismillâhi darbühaza’l-fûls bi-Kuz-Ordu sene-i hams ve tis’in ve selâse mie.*

Açıklaması: “Allah için, bu akçe Kuz-Ordu’da 395 yılında basıldı”.

Değerlendirme ve Sonuç

Söz konusu kitabelerin, yazıtların sikkelerin metinlerinden anlaşıldığı üzere Karahanlılardaki ekonomik sosyal tabakanın sınıflar hâlinde büyüdüğü ve bunun da artık Türk-İslam geleneğine göre geliştiği görülür. İşte, Karahanlıların merkezî mevkisi, onların muhtelif yabancı kültürler ile teması geçmesi, Türk halklarına sirayet eden manevi merkezler olması yanında yerleşik dünya ile temasta bozkırın üssü durumundaydı.

Söz konusu Merkezî Asya tarihinde Türk kavimlerinin etkinliğinin arttığından söz etmek mümkündür. Bu dönemde İpek Yolu ticaretin gelişmesi, Sasanîlerin ve Çinlilerin yüzyıllar boyunca gösterdiği büyük çaba bir yana Türklerin görkemli bir şekilde bozkırı doldurmasını beklemiştir. Konar-Göçer Türk hâkimiyetinde ticaretle uğraşan Soğdların VI. yüzyıldan başlayarak etkinliğini artırdığını görüyoruz. Ancak VII. Yüzyılda İran ve VIII. yüzyıl başında Türkistan'ın İslamiyetin bir parçası hâline gelmesinin ardından Doğu ve Batı ticarî bakımdan da tam anlamıyla bütünleşmiştir. Bu dönemdeki Türk kültürünün vechesi, Türkçeye mahsûs, Gök Türk harflerindeki kitabeler, yazmalar ve âbideler ile gittikçe daha iyi öğrenilebilmekte ve Büyük İpek Yolu üstündeki ticari şehirler, Türklerin tesirleriyle değişerek Türkistan'a dönüşmüştür.

Orta Çağlarda Türkler, göçebe bir hayat tarzı yaşamasına rağmen Karahanlılar itibarıyla büyük bir kısmının yerleşik düzene geçerek çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraştığı da anlaşılıyor. Bunun yanı sıra Karahanlıların sosyal yapısı tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmişti. Karahanlılarda şehircilik ve çiftçilik kültürü İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Maverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da çok daha öncelerden beri gelişmiştir.

Bu bağlamda IX.-XII. yüzyıl itibarıyla artık yerleşik hayata geçmiş olan Karahanlılar bir taraftan bozkır geleneklerini de muhafaza etmesini bilmiştir. Hakani Türkleri her ne kadar İslam tesirinin altına girmişse de Türkistan topraklarının Müslümanlar tarafından zaptedilmesinden sonra İslam medeniyetinin Türklere olan tesiri öncekine nispetle daha da kuvvetlenmiştir.

Ancak Türkistan'da Soğd lehçeleri yerine kademe kademe Türkçe geçerek Soğdlar ile Türkler için ortak bir genel *Türkçe-Soğdca* karışımıyla yerleşik/shehirli bir Türkçe dil ortaya çıkmıştır. Bunun bir delili olarak yazılı eserler yanında *"Alay" yöresindeki "Kızıl-Car" (Kızıl Kaya) Yazıtı ile "Çüy" yöresinde Burana'daki (Balasgun) "Ekmekçi Ali Oğlu Ömer'e"* ait yazıtları örnektir.

Karahanlı Türkleri, Türk kültürünü bilhassa Tanrı'ya inanış yolu ile şehir hayatına intibak, aynı dönemde olmuş bu safhanın İslamiyet'e ayrı bir veche vermiş olduğu görülür. Bu bakımdan Hakânî Türklerinin kurduğu ilk büyük Müslüman Türk medeniyeti, İslam'a intisap eden bütün Türklerin ve göçerlerin her yerde ve daima yaşatacakları kavramları ve sanat şekillerini vücuda getirmiş olduğu ileri sürülür.

Karahanlı devlet yönetimi ve kültürü ile ilgili inanış, âdet ve gelenekler hususunda tamamen Türk telakkilerine bağlı kalınmıştır. Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu devrede eskiden beri devam ettirilen taş üzerine yazı kültür âdetler, sikke darphaneler daha sonraki Türk-İslam devletlerinde de varlığını korumuştur. Bunun yanında Türkler İslami kültür unsurları kendi geleneklerine adapte ederek terkinde kendilerine has telakki, inanış ve geleneklerin çok daha ağır bastığı bir Türk-İslam kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır²⁷.

Bu bağlamda Karahanlılardan miras olarak kalan kültür izleri, millî kültürümüzün nesiller boyu devam edegelen belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin akisleridir. Bir milletin varlığını sürdürmesi, onun benliği olan kültürünün devamı ile mümkündür²⁸.

Kısacası Karahanlı yazıtları, kitabeleri ve sikkeleri yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, sanat geleneklerinin, ekonomik ve sosyal koşulların ve en başta Türk-İslam kültürünün müşterek ürünüdür. Bu itibarla söz konusu durum sanat tarihimiz için olduğu kadar kültür tarihimiz açısından da büyük önem taşımaktadır.

27 R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 1981.

28 B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 1-39.

KAYNAKLAR

Alimov, R. “Tanrı Dağı Yazıtları”, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme, Konya: Kömen Yayınları, 2014, s. 262. S. E. Malov, Drevnetu-retskiye Nadgrobiya s Nadpisyami Basseyna r. Talas, İzvestiya AN SSSR, Otd. Gum. Nauk, No. 10.

Alyılmaz, C. “Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine”, Turkish Studies, International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 Fall 2009.

Belek, K. “Kırgızistan’da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları”, Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri, 5. Uluslararası

Türkiyat Araştırmaları, Sempozyumu Bildirileri, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015.

Cumagulov, Ç. Epigrafika Kirgizii, Vıpusk 1, İzdatel’stvo Akademiya Nauk Kir. SSR, Frunze 1963.

_____, Epigrafika Kirgizii, Vıpusk 2, İzdatel’stvo “İlim”, Frunze 1982, s. 33-35, 180.

Davidoviç, Ye. “Predislovie”, Kirgiziya Pri Karahanidah, İzd. “İlim”, Frunze 1983, s. 3-9.

Drevnotyurkskiy Slovar`, Leningradskoe Otdeleniye İzdatel’stvo “Nauka”, Leningrad, 1969.

Genç, R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.

Goryaçeva, V. D. Gorodskaya Kul’tura Tyurkskih Kaganatov na Tyan’Şane (seredina VI-naçalo XIII v.), Bişkek 2010.

Kamışev, A. M. “Numizmatičeskiye İstoçniki”, İstoçnikovedenie Kırgızstana, İzdatel’stvo “İlim”, Bişkek 2004.

Karamağaralı, B. Ahlat Mezar Taşları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Karayev, Ö. “Narodı Tsentral’noy Azii i Gosudarstvo Karahanidov”, İstoriko-Kul’turnie Svyazi Narodov Tsentral’noy Azii, Ulan-Ude, 1983.

Klyashorniy, S. G. Savinov, D. G. Stepnie İmperii Drevney Evrazii, Santt-Peterburg 2005.

Koçnev, B. D. Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209). M.: İzdatel'skiy Dom "Sofiya", 2009.

Koşev, V. G. "Novie Numizmatičeskie Materialı-İstoçnik dlya Utoçneniya İstorii Karahanidskogo Kaganata", *Etnosotsyal'ne I Etnokul'turne Protsessi v Tsentral'noy Azii: İstoriya I Sovremennost'*. Bişkek: "İlim", 2010.

Mahmut al-Kasgari, Divan Lugat at-Turk, Compendium of Turkic Dialects, Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Boston. Part I. 1982.

Merçil, E. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, İstanbul, 2000.

Nastiç, V. N. "Arbskie i Persidskie Nadpisi na Kayrakah s Gorodişa Burana", Kirgiziya Pri Karahanidah, Frunze 1983.

_____, Koçnev, B. D. "K Atributsii Mavzoleya Şah-Fazil", Epigrafika Vostoka, Vıpusk 24, Leningrad 1988.

Radlov, V. V. Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy. Tom Perviy, Glasniye, Çast' I, İmparatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg, 1893.

Tabaldiyev, K. Belek, K. Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne

Kırgızstana, (Svod Pamyatnikov Pis'mennosti na Kamne), İzdatel'stvo "Uçkun", Bişkek 2008.